

**JINOYATCHILIK SABABLARI VA JINOYATCHI SHAXSINING
KRIMINOLOGIK TAVSIFI: NAZARIY VA STATISTIK TAHLIL****Bektoshova Maftuna Olimnazar qizi**

Termiz davlat universiteti

Yurisprudensiya yoʻnalishi 2-kurs talabasi

bektoshovamaftuna39@gmail.com**ANNOTATSIYA**

Maqolada jinoyatchilikning ijtimoiy-huquqiy hodisa sifatidagi mohiyati, uning yuzaga kelishiga taʼsir etuvchi sabab va shart-sharoitlar, jinoyatchi shaxsi tushunchasi, tuzilishi hamda kriminologik tavsifi kompleks yondashuv asosida tahlil qilinadi. Tadqiqot nazariy-huquqiy tahlil bilan cheklanmay, Oʻzbekiston Respublikasi Milliy statistika qoʻmitasining 2021–2025-yillarga oid rasmiy maʼlumotlari asosida jinoyatchilik dinamikasini baholaydi. Statistik tahlil Oʻzbekistonda roʻyxatga olingan jinoyatlar 2023-yildagi 104 096 tadan 2025-yilda 155 002 taga yetganini, Surxondaryo viloyatida esa shu davrda 5 102 tadan 10 015 taga koʻpayganini koʻrsatadi. Mazkur oʻsish jinoyatchilikka qarshi siyosatda faqat jazolash mexanizmlariga emas, balki sabab va shart-sharoitlarni barvaqt aniqlash, individual profilaktika, huquqiy madaniyat, bandlik, oilaviy va taʼlimiy muhit, raqamli xavfsizlik hamda takroriy jinoyatchilikning oldini olish choralariga ustuvor ahamiyat berish zarurligini koʻrsatadi. Maqolada jinoyatchi shaxsining ijtimoiy-demografik, ijtimoiy-rol, axloqiy-psixologik va huquqiy xususiyatlari tizimlashtirilib, profilaktika choralarini xavf omillariga mos ravishda differensiallashtirish boʻyicha amaliy takliflar ishlab chiqiladi.

Kalit soʻzlar: jinoyatchilik, kriminologiya, jinoyatchi shaxsi, jinoyatchilik sabablari, shart-sharoitlar, kriminologik tavsif, jinoyat motivi, huquqiy madaniyat, profilaktika, statistik tahlil.

KIRISH

Jamiyat taraqqiyoti davomida insonlarning huquq va erkinliklarini taʼminlash, qonuniylik va huquq-tartibotni mustahkamlash hamda fuqarolarning xavfsizligini taʼminlash eng muhim vazifalardan biri boʻlib kelgan. Mazkur vazifalarning samarali amalga oshirilishi koʻp jihatdan jinoyatchilikning oldini olish va unga qarshi kurashishning samaradorligiga bogʻliq. Chunki jinoyatchilik nafaqat alohida shaxsga,

balki butun jamiyatning iqtisodiy, ijtimoiy va ma'naviy barqarorligiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lgan murakkab ijtimoiy hodisadir. [1; 2]

Bugungi kunda jinoyatchilikni o'rganish masalasi nafaqat huquqshunoslik, balki kriminologiya, sotsiologiya, psixologiya, pedagogika va boshqa fanlar uchun ham muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etmoqda. Chunki jinoyat sodir etilishining sabablarini faqat jinoyat-huquqiy normalar doirasida o'rganish jinoyatchilikning kelib chiqish mexanizmini to'liq anglash imkonini bermaydi. Jinoyatchilikning sabablarini chuqur o'rganish uchun jinoyat sodir etgan shaxsning hayot tarzi, tarbiyasi, oilaviy sharoiti, ijtimoiy muhiti, ta'lim darajasi, kasbiy faoliyati, moddiy ahvoli, huquqiy madaniyati, ehtiyojlari, qiziqishlari va boshqa individual xususiyatlarini ham tahlil qilish zarur. [1; 3]

Jinoyatchilik o'z tabiatiga ko'ra ko'p omilli hodisa hisoblanadi. Uning shakllanishiga bir vaqtning o'zida bir nechta omillar ta'sir qilishi mumkin. Jumladan, iqtisodiy qiyinchiliklar, ishsizlik, ijtimoiy tengsizlik, oiladagi muammolar, tarbiyadagi kamchiliklar, salbiy ijtimoiy muhit, huquqiy madaniyatning yetarli darajada shakllanmaganligi, axloqiy qadriyatlarga bepisand munosabat va boshqa holatlar ayrim jinoyatlarning sodir etilishiga ta'sir qilishi mumkin. [1; 2]

Kriminologiyada jinoyatchi shaxsi tushunchasi aynan mana shu jihatlarni o'rganishga xizmat qiladi. Jinoyatchi shaxsi deganda jinoyat sodir etgan shaxsni ijtimoiy jihatdan tavsiflovchi, uning xulq-atvori va jinoyat sodir etishi bilan bog'liq bo'lgan demografik, ijtimoiy, axloqiy, psixologik va huquqiy belgilar yig'indisi tushuniladi. Jinoyatchi shaxsini o'rganish orqali jinoyat sodir etishga olib keluvchi omillarni aniqlash, jinoyat sodir etilishining mexanizmini tushunish va kelgusida shunga o'xshash jinoyatlarning oldini olish imkoniyatlari kengayadi.

Mazkur maqolaning asosiy maqsadi jinoyatchilikning kelib chiqish sabablarini, jinoyatchi shaxsi tushunchasini, uning tuzilishi va kriminologik tavsifini ilmiy-nazariy jihatdan yoritish hamda jinoyatchilikning oldini olishda ushbu masalalarning ahamiyatini ko'rsatib berishdan iborat. [1; 4]

Mavzuning dolzarbligi rasmiy statistik ko'rsatkichlar bilan ham tasdiqlanadi. Milliy statistika qo'mitasi ma'lumotlariga ko'ra, O'zbekistonda 2023-yilda 104 096 ta, 2024-yilda 132 298 ta va 2025-yilda 155 002 ta jinoyat ro'yxatga olingan. Shunday qilib, 2023–2025-yillar oralig'ida qayd etilgan jinoyatlar soni 48,9 foizga oshgan. Bu ko'rsatkichlarni bevosita "jinoyatchilikning real darajasi aynan shuncha oshdi" degan xulosa bilan tenglashtirish metodologik jihatdan noto'g'ri bo'ladi, chunki ro'yxatga

olish amaliyoti, aniqlash samaradorligi va latent jinoyatchilik darajasi ham statistikaga ta'sir qilishi mumkin. Biroq rasmiy dinamikaning o'zi profilaktika tizimini omillar, hududlar va shaxs xususiyatlari kesimida chuqurroq o'rganish zarurligini ko'rsatadi [10].

Tadqiqotning maqsadi — jinoyatchilikning sabab va shart-sharoitlarini, jinoyatchi shaxsining tarkibiy elementlari va kriminologik tavsifini nazariy hamda statistik ma'lumotlar asosida tizimli tahlil qilish, shuningdek, individual va umumiy profilaktika choralari takomillashtirishga doir asoslangan takliflarni shakllantirish. Ushbu maqsadga erishish uchun jinoyatchilik tushunchasi va belgilari yoritildi; sabab va shart-sharoitlar differensial tahlil qilindi; jinoyatchi shaxsining ijtimoiy-demografik, ijtimoiy-rol, axloqiy-psixologik va huquqiy komponentlari tizimlashtirildi; 2021–2025-yillardagi rasmiy statistik dinamika O'zbekiston va Surxondaryo viloyati misolida baholandi; profilaktika tizimini takomillashtirish yo'nalishlari ishlab chiqildi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Jinoyatchilik sabablari, jinoyatchi shaxsi tushunchasi, uning tuzilishi va kriminologik tavsifi kriminologiya fanining asosiy tadqiqot yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Mazkur masalalar bo'yicha ilmiy adabiyotlarda jinoyatchilikning ijtimoiy hodisa sifatidagi mohiyati, uning kelib chiqishiga ta'sir etuvchi sabab va shart-sharoitlar, jinoyat sodir etgan shaxsning individual hamda ijtimoiy xususiyatlari va jinoyatchilikning oldini olish masalalari keng yoritilgan.

O'zbekistonda kriminologiya bo'yicha yaratilgan darslik va o'quv qo'llanmalarda jinoyatchilikning tushunchasi, belgilari, tarkibi, dinamikasi, sabablari, jinoyatchi shaxsi va jinoyatchilik profilaktikasi masalalariga alohida e'tibor qaratilgan. Xususan, M.X. Rustambayev, Q.R. Abdurasulova va G.B. Nurmuhammedovalarning 2024-yilda nashr etilgan "Kriminologiya" darsligida kriminologiyaning predmeti va vazifalari bilan bir qatorda jinoyatchilik tushunchasi, jinoyatchilik sabablari, jinoyatchi shaxsi, uning kriminologik tavsifi hamda jinoyatchilikning oldini olish masalalari tizimli ravishda bayon etilgan. [1]

S.S. Niyozova va S.N. Salayevlarning "Kriminologiya" darsligida ham mazkur mavzu keng yoritilgan bo'lib, unda jinoyatchilik sabablari va unga imkon beruvchi shart-sharoitlar, jinoyatchi shaxsi tushunchasi, uning tuzilishi va kriminologik tavsifi, shuningdek, jinoyatchilikning oldini olish tushunchasi va turlari tahlil qilingan. Ushbu manbada kriminologik tadqiqot metodlari masalasiga ham e'tibor qaratilgan. [2]

Ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, jinoyatchilik sabablarini bitta omil bilan izohlash mumkin emas. Jinoyatchilik murakkab ijtimoiy hodisa bo'lib, uning shakllanishida ijtimoiy-iqtisodiy, ma'naviy-axloqiy, oilaviy, psixologik, huquqiy va boshqa omillar o'zaro ta'sir qilishi mumkin. Shu sababli jinoyatchilik sabablarini o'rganishda kompleks yondashuv muhim hisoblanadi. [1; 2; 4]

Ilmiy manbalarda jinoyatchi shaxsi masalasi ham keng tadqiq qilingan. Jinoyatchi shaxsi jinoyat sodir etgan shaxsning demografik, ijtimoiy, axloqiy, psixologik va huquqiy xususiyatlari majmui sifatida o'rganiladi. Bunda shaxsning yoshi, jinsi, oilaviy holati, ma'lumot darajasi, kasbi, bandligi, ijtimoiy muhiti, ehtiyojlari, manfaatlari, motivlari, maqsadlari va huquqiy ongiga e'tibor qaratiladi. [4]

Adabiyotlarda jinoyatchilik profilaktikasi masalasi ham muhim yo'nalish sifatida qaraladi. O'zbekiston Respublikasining "Huquqbuzarliklar profilaktikasi to'g'risida"gi Qonunida huquqbuzarliklar profilaktikasi sohasidagi munosabatlarni tartibga solish, huquqbuzarliklarning sabab va shart-sharoitlarini aniqlash hamda ularni bartaraf etishga qaratilgan chora-tadbirlar nazarda tutilgan. [1; 2]

Umuman olganda, mavjud adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, jinoyatchilik sabablari va jinoyatchi shaxsini bir-biridan ajratgan holda emas, balki o'zaro bog'liqlikda o'rganish maqsadga muvofiq. Jinoyat sodir etilishida shaxsning individual xususiyatlari, uning ijtimoiy muhiti va konkret vaziyat o'zaro ta'sir qilishi mumkin. Shuning uchun mazkur tadqiqotda jinoyatchilik sabablari bilan bir qatorda jinoyatchi shaxsining tuzilishi va kriminologik tavsifiga kompleks yondashiladi.

Kriminologik adabiyotlarda jinoyatchilikning sababiy mexanizmini faqat bitta determinant bilan tushuntirishdan voz kechilib, ko'p omilli va tizimli yondashuvga ustuvorlik beriladi. Bunday yondashuvda makro darajadagi iqtisodiy va ijtimoiy jarayonlar, mezo darajadagi oila, mahalla, ta'lim va mehnat muhiti hamda mikro darajadagi individual motiv, qadriyat, ehtiyoj va huquqiy ong bir-biridan ajratilmaydi [1; 4]. Shu jihatdan maqolada jinoyatchilikning umumiy determinantlari va konkret jinoyatning individual mexanizmini farqlash metodologik mezon sifatida qabul qilindi.

Mavjud tadqiqotlarning zaif tomoni shundaki, nazariy tasniflar ko'pincha real statistik dinamika bilan yetarlicha bog'lanmaydi. Shu sababli mazkur ishda nazariy qoidalar Milliy statistika qo'mitasining hududlar bo'yicha ro'yxatga olingan jinoyatlar ma'lumotlari bilan solishtiriladi. Bu yondashuv sababiy bog'liqlikni avtomatik isbotlamaydi, biroq kriminologik tavsif va profilaktika uchun qaysi yo'nalishlarda qo'shimcha empirik tekshiruv zarurligini ko'rsatadi [10].

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Mazkur tadqiqotda jinoyatchilik sabablari, jinoyatchi shaxsi tushunchasi, uning tuzilishi va kriminologik tavsifini o'rganishda kompleks va tizimli yondashuvdan foydalanildi. Tadqiqotning metodologik asosini kriminologiya fanining nazariy qoidalari, jinoyatchilikning ijtimoiy hodisa sifatidagi xususiyatlari hamda jinoyatchi shaxsini o'rganishga oid ilmiy qarashlar tashkil etadi. [1; 2]

Tadqiqot jarayonida, avvalo, kriminologiya sohasiga oid darsliklar, ilmiy maqolalar, o'quv qo'llanmalar va normativ-huquqiy hujjatlar o'rganildi. Xususan, jinoyatchilik sabablari, jinoyatchi shaxsining tuzilishi va uning kriminologik xususiyatlariga oid ilmiy qarashlar tahlil qilindi. Olingan ma'lumotlar umumlashtirilib, mavzuning asosiy nazariy jihatlarini aniqlandi. [1–6]

Tadqiqotda tahlil, sintez, qiyosiy-huquqiy, tizimli, mantiqiy va statistik usullardan foydalanildi. Tahlil usuli yordamida jinoyatchilikning sabablari va jinoyatchi shaxsining alohida xususiyatlari o'rganildi. Sintez usuli orqali alohida ilmiy qarashlar umumlashtirilib, jinoyatchilikning umumiy xususiyatlari aniqlandi. [1; 2]

Qiyosiy-huquqiy usul yordamida turli olimlarning jinoyatchilik sabablari va jinoyatchi shaxsiga oid ilmiy qarashlari o'zaro taqqoslandi. Tizimli yondashuv orqali jinoyatchilik sabablari, shaxsning individual xususiyatlari va ijtimoiy muhit o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik o'rganildi.

Tadqiqotda jinoyatchi shaxsining kriminologik tavsifini aniqlash uchun uning ijtimoiy-demografik, ijtimoiy-psixologik, axloqiy va huquqiy xususiyatlari hisobga olindi. Shuningdek, jinoyat sodir etilishida shaxsning ijtimoiy muhiti, oilaviy sharoiti, ta'lim va bandlik holati, ehtiyojlari, manfaatlari hamda jinoyat motivlarining ahamiyati o'rganildi.

Tadqiqotning obyekti jinoyatchilik va jinoyat sodir etgan shaxs bilan bog'liq ijtimoiy-huquqiy munosabatlardan iborat. Tadqiqot predmeti esa jinoyatchilikning sabablari va shart-sharoitlari, jinoyatchi shaxsining tuzilishi hamda uning kriminologik tavsifini tashkil etadi. [1]

Statistik tahlil uchun O'zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo'mitasining "Ro'yxatga olingan jinoyatlar soni (hududlar bo'yicha)" rasmiy ma'lumotlar to'plamidan foydalanildi. Ushbu ma'lumotlar Ichki ishlar vazirligi tomonidan taqdim etiladigan hisobga qo'yilgan jinoyatlar statistikasi asosida shakllantiriladi. Tahlil davri

2021–2025-yillar etib belgilandi. Dinamikani baholashda mutlaq ko'rsatkichlar, yilma-yil o'sish sur'ati va 2023–2025-yillardagi yig'ma o'zgarish hisoblandi [10].

Tadqiqotning muhim metodologik cheklovi shundan iboratki, ro'yxatga olingan jinoyatlar soni latent jinoyatchilikni to'liq qamrab olmaydi va jinoyatlarni aniqlash hamda ro'yxatga olish amaliyotidagi o'zgarishlarga sezgir. Shuningdek, mazkur maqolada individual jinoyatchilar bo'yicha so'rov, intervyu yoki jinoyat ishlari kontent-tahlili o'tkazilmagan. Shu sababli shaxsiy determinantlarga oid xulosalar nazariy manbalar bilan, hududiy dinamika haqidagi xulosalar esa rasmiy statistik ma'lumotlar bilan chegaralangan.

JINOYATCHILIK TUSHUNCHASI VA UNING ASOSIY BELGILARI

Jinoyatchilik kriminologiya fanining eng muhim va asosiy kategoriyalaridan biri hisoblanadi. Jinoyatchilikni to'g'ri anglash, uning mazmun-mohiyatini ochib berish hamda unga ta'sir etuvchi omillarni aniqlash jinoyatlarning oldini olish va ularga qarshi kurashishning samarali tizimini shakllantirishda katta ahamiyatga ega. Jinoyatchilik alohida olingan bitta jinoyat emas, balki muayyan vaqt va hududda sodir etilgan jinoyatlarning o'ziga xos tizimli yig'indisidan iborat murakkab ijtimoiy hodisadir. [1; 2]

Jinoyatchilik jamiyatdan tashqarida mavjud bo'la olmaydi. U jamiyatdagi iqtisodiy, ijtimoiy, ma'naviy, siyosiy va huquqiy jarayonlar bilan uzviy bog'liq. Jamiyatda yuz berayotgan o'zgarishlar jinoyatchilikning miqdori, tarkibi, shakllari va rivojlanish tendensiyalariga ma'lum darajada ta'sir ko'rsatadi. Shu sababli jinoyatchilikni o'rganishda faqat jinoyatlarning huquqiy tavsifiga emas, balki ularni yuzaga keltiruvchi ijtimoiy jarayonlarga ham e'tibor qaratish lozim.

Kriminologik nuqtayi nazardan jinoyatchilikni bir nechta asosiy belgilar orqali tavsiflash mumkin. Birinchi navbatda, jinoyatchilik ijtimoiy hodisa hisoblanadi. Chunki jinoyat sodir etuvchi shaxs jamiyatda yashaydi, boshqa insonlar bilan munosabatga kirishadi va uning xulq-atvoriga turli ijtimoiy omillar ta'sir qilishi mumkin. Jinoyatchilikning shakllanishi va o'zgarishi jamiyatdagi munosabatlar tizimi bilan chambarchas bog'liq.

Ikkinchidan, jinoyatchilik huquqiy hodisadir. Qaysi qilmish jinoyat hisoblanishi, uning tarkibi va unga nisbatan qanday javobgarlik belgilanishi qonunchilik bilan belgilanadi. Shu sababli jinoyatchilikni o'rganishda amaldagi jinoyat-huquqiy normalarni ham hisobga olish zarur. [3]

Jinoyatchilikning holatini aniqlashda uning miqdoriy va sifat ko'rsatkichlari muhim ahamiyatga ega. Miqdoriy ko'rsatkichlarga ma'lum vaqt davomida sodir etilgan jinoyatlarning soni kiradi. Sifat ko'rsatkichlari esa jinoyatlarning tarkibi, turi, og'irlik darajasi, sodir etish usullari, jinoyat sodir etgan shaxslarning xususiyatlari kabi jihatlarni ifodalaydi.

Jinoyatchilikning yana bir muhim xususiyati — uning hududiy farqlanishidir. Turli hududlarda jinoyatchilikning darajasi va tarkibi bir xil bo'lmazligi mumkin. Bunga aholi soni, urbanizatsiya darajasi, iqtisodiy sharoit, mehnat bozori, migratsiya jarayonlari, ijtimoiy infratuzilma va boshqa omillar ta'sir qilishi mumkin.

Jinoyatchilikni o'rganishda latent jinoyatchilik, ya'ni rasmiy statistikada to'liq aks etmaydigan jinoyatlar masalasiga ham e'tibor beriladi. Ayrim jinoyatlar turli sabablarga ko'ra huquqni muhofaza qiluvchi organlarga xabar qilinmasligi yoki aniqlanmasligi mumkin. Shu sababli rasmiy statistik ma'lumotlar jinoyatchilikning barcha ko'rinishlarini har doim ham to'liq aks ettirmasligi mumkin. [1]

Demak, jinoyatchilikni to'g'ri tushunish uchun uni faqat jinoyatlar statistikasi sifatida emas, balki jamiyat hayotidagi murakkab ijtimoiy-huquqiy hodisa sifatida baholash zarur. Jinoyatchilikning mohiyatini, tarkibini, dinamikasini va unga ta'sir qiluvchi omillarni chuqur o'rganish uning oldini olishga qaratilgan samarali chora-tadbirlarni ishlab chiqish uchun nazariy asos bo'lib xizmat qiladi.

JINOYATCHILIKNING SABABLARI VA SHART-SHAROITLARI

Jinoyatchilikning sabablarini aniqlash kriminologiyaeng murakkab va muhim vazifalaridan biridir. Chunki jinoyatning kelib chiqishiga odatda bitta sabab emas, balki o'zaro bog'liq bo'lgan ko'plab omillar ta'sir ko'rsatadi. Ushbu omillar shaxsning hayot tarzi, ijtimoiy muhiti, moddiy ahvoli, tarbiyasi, huquqiy madaniyati, psixologik xususiyatlari va konkret vaziyat bilan bog'liq bo'lishi mumkin. [1; 2]

Jinoyatchilik sabablarini o'rganishda sabab va shart-sharoit tushunchalarini farqlash muhim. Sabab jinoyat sodir etilishiga olib keluvchi asosiy omil sifatida namoyon bo'lsa, shart-sharoit jinoyat sodir etilishiga imkon yaratadigan yoki uning sodir bo'lishini yengillashtiradigan holatni anglatadi. [4]

Masalan, shaxsning noqonuniy yo'l bilan moddiy manfaat olishga intilishi jinoyat sodir etishning sabablaridan biri bo'lishi mumkin. Shu bilan birga, mulkning yetarli darajada qo'riqlanmasligi yoki nazoratning sustligi jinoyat sodir etilishiga imkon yaratgan shart-sharoit bo'lishi mumkin.

Jinoyatchilikka ta'sir qiluvchi muhim omillardan biri iqtisodiy sharoitdir. Ishsizlik, daromadlarning yetarli emasligi, iqtisodiy imkoniyatlarning cheklanganligi, ijtimoiy tengsizlik va boshqa iqtisodiy muammolar ayrim hollarda jinoyatchilikning ayrim shakllari bilan bog'liq bo'lishi mumkin. [1]

Demak, iqtisodiy omil shaxsning jinoyat sodir etishini avtomatik ravishda belgilab bermaydi. U shaxsning boshqa xususiyatlari va muayyan vaziyat bilan birgalikda baholanishi kerak.

Oilaviy muhit

Oila shaxsning shakllanishidagi eng muhim ijtimoiy institutlardan biridir. Insonning dastlabki tarbiyasi, axloqiy qarashlari va xulq-atvor normalari ko'p jihatdan oilada shakllanadi. [6]

Ta'lim va tarbiya bilan bog'liq sabablar

Ta'limdan uzilish, maktab yoki boshqa ta'lim muassasasiga muntazam qatnashmaslik, nazoratsizlik, o'qishga qiziqishning pasayishi va salbiy tengdoshlar ta'siri voyaga yetmaganlar o'rtasidagi huquqbuzarliklar bilan bog'liq xavf omillari sifatida o'rganilishi mumkin.

Ma'naviy-axloqiy omillar

Aksincha, zo'ravonlikni oqlash, boshqalarning manfaatlarini mensimaslik, moddiy manfaatni mutlaq qadriyat deb bilish, qonunni chetlab o'tishni oddiy holat sifatida qabul qilish kabi qarashlar ayrim hollarda jinoyat sodir etishga zamin yaratishi mumkin.

Huquqiy madaniyatning yetarli emasligi

Huquqiy bilimlarning yetarli emasligi ayrim huquqbuzarliklarga sabab bo'lishi mumkin. Shu bilan birga, faqat qonunni bilmaslik jinoyat sodir etishning yagona sababi emas. Shaxs qonunni bilgan holda ham uni buzishi mumkin. [1; 2]

Psixologik omillar

Biroq muayyan psixologik xususiyat jinoyat sodir etishning avtomatik belgisi hisoblanmaydi. Psixologik omillar ijtimoiy muhit, tarbiya va konkret vaziyat bilan birgalikda tahlil qilinishi kerak.

Ommaviy axborot vositalari va raqamli muhitning ta'siri [5]

Jinoyat sodir etilishiga imkon beruvchi shart-sharoitlar

Umuman olganda, jinoyatchilikning sabablari va shart-sharoitlarini chuqur o'rganish jinoyatchilikning oldini olish siyosatini ilmiy asosda tashkil etishga imkon beradi. Jinoyat sodir etgan shaxsni jazolash muhim huquqiy chora bo'lsa-da, jinoyatchilikni kamaytirishning uzoq muddatli samaradorligi ko'p jihatdan uning kelib chiqish sabablarini oldindan aniqlash va bartaraf etishga bog'liq.

Sabab va shart-sharoitni bir xil tushuncha sifatida qo'llash profilaktik choralarning nishonini xiralashtiradi. Masalan, jinoyatga yo'naltirilgan g'arazli motiv shaxs darajasidagi determinant bo'lishi mumkin, nazorat tizimidagi bo'shliq esa shu motivning jinoyat shaklida ro'yobga chiqishiga imkon beruvchi shart-sharoit bo'lib xizmat qiladi. Birinchi holatda profilaktika shaxsning motivatsion va ijtimoiy muammolariga, ikkinchi holatda esa tashkiliy nazorat va xavfsizlik infratuzilmasiga qaratilishi kerak. Demak, profilaktika chorasi sababning tabiatiga mos kelmasa, resurs sarflanadi, lekin xavf omili saqlanib qoladi.

JINOYATCHI SHAXSI: TUSHUNCHASI, TUZILISHI VA KRIMINOLOGIK TAVSIFI

Jinoyatchi shaxsi tushunchasi kriminologiya fanining asosiy va muhim kategoriyalaridan biri hisoblanadi. Jinoyatchilikning sabablari va shart-sharoitlarini chuqur o'rganish uchun jinoyat sodir etgan shaxsning shaxsiy xususiyatlarini, uning hayot tarzi, ijtimoiy muhiti, dunyoqarashi, ehtiyojlari, qiziqishlari va boshqa jihatlarini tadqiq etish zarur. Chunki har qanday jinoyat muayyan shaxs tomonidan sodir etiladi va jinoyat sodir etilishining mexanizmini tushunishda ushbu shaxsning o'ziga xos xususiyatlari muhim ahamiyat kasb etadi. [1; 2]

Kriminologik nuqtayi nazardan jinoyatchi shaxsi deganda jinoyat sodir etgan shaxsning uning jinoyat sodir etish xulq-atvori bilan bog'liq bo'lgan ijtimoiy, demografik, axloqiy, psixologik, huquqiy va boshqa xususiyatlari majmui tushuniladi. [1]

Jinoyatchi shaxsi oddiy inson shaxsidan alohida yoki mutlaqo boshqa mavjudot sifatida qaralmasligi kerak. Jinoyat sodir etgan shaxs ham jamiyatda yashaydigan, muayyan oilaga, kasbga, ta'limga, ijtimoiy aloqalarga va individual xususiyatlarga ega bo'lgan insondir. Uni kriminologik jihatdan ajratib turadigan jihat — uning muayyan jinoyatni sodir etganligi va shu jinoyat bilan bog'liq xususiyatlaridir.

Jinoyatchi shaxsini o'rganishdan asosiy maqsad shaxsga salbiy yorliq qo'yish emas, balki jinoyat sodir etilishiga olib kelgan omillarni aniqlash va kelajakda shunga o'xshash jinoyatlarning oldini olish imkoniyatlarini izlashdan iborat. [1; 4]

Har bir inson shaxs sifatida jamiyatlardagi muayyan munosabatlar tizimida yashaydi. Shaxsning dunyoqarashi, qadriyatlari, ehtiyojlari, qiziqishlari va xulq-atvori uning hayot davomida shakllanadi.

Jinoyatchi shaxsi tushunchasining o'ziga xosligi shundaki, unda shaxsning jinoyat sodir etishi bilan bog'liq xususiyatlari alohida o'rganiladi. Masalan, shaxsning qonunga munosabati, avvalgi huquqbuzarliklari, jinoyat sodir etish motivi, jinoyat sodir etilgan vaqtdagi vaziyat, ijtimoiy aloqalari va boshqa holatlar kriminologik tahlil qilinadi.

Biroq jinoyat sodir etgan shaxsning barcha xususiyatlarini jinoyat bilan bog'lash noto'g'ri. Uning kasbiy faoliyati, oilaviy hayoti, ta'lim darajasi, ijobiy fazilatlari va boshqa jihatlari ham mavjud bo'lishi mumkin. Shu sababli jinoyatchi shaxsini har tomonlama va xolis o'rganish talab etiladi. [1]

Jinoyatchi shaxsining shakllanishi bir zumda sodir bo'lmaydi. Insonning xulq-atvori uzoq vaqt davomida oila, maktab, do'stlar, mehnat jamoasi, mahalla va boshqa ijtimoiy muhitlar ta'sirida shakllanadi.

Agar shaxsning ijtimoiylashuvi jarayonida huquqiy va axloqiy qadriyatlar yetarlicha shakllanmasa, u ayrim salbiy ta'sirlarga nisbatan zaifroq bo'lishi mumkin. Shu bilan birga, salbiy muhitning mavjudligi ham shaxs albatta jinoyat sodir etadi degani emas.

Jinoyatchi shaxsining shakllanishida tashqi muhit va shaxsning individual xususiyatlari o'zaro ta'sir qiladi. Bir xil muhitda bo'lgan insonlarning turlicha yo'l tutishi ham aynan shaxsning individual xususiyatlari va qaror qabul qilish qobiliyatining muhimligini ko'rsatadi. [6]

Inson faoliyatining muhim harakatlantiruvchi kuchlaridan biri uning ehtiyojlari hisoblanadi. Ehtiyojlar moddiy, ma'naviy, ijtimoiy va boshqa shakllarda namoyon bo'lishi mumkin.

Shuning uchun jinoyatchi shaxsini o'rganishda uning ehtiyojlari va manfaatlari bilan bir qatorda ushbu ehtiyojlarni qanday usulda qondirishga intilishi ham muhimdir.

Shaxsning dunyoqarashi uning atrofdagi voqelikni qanday baholashiga ta'sir qiladi. Qadriyatlar esa uning qaysi xatti-harakatlarni to'g'ri yoki noto'g'ri deb hisoblashiga ta'sir qilishi mumkin. [1]

Huquqiy ong shaxsning qonun, huquq va majburiyatlarga bo'lgan qarashlarini ifodalaydi. Jinoyatchi shaxsini o'rganishda uning qonunga qanday munosabatda bo'lishi, o'z harakatlarining huquqiy oqibatlarini qanday baholashi va huquqiy normalarga qanday munosabatda ekanligi muhimdir.

Jinoyatchi shaxsini o'rganish bir nechta muhim vazifalarni bajarishga yordam beradi. Birinchidan, jinoyat sodir etilishining individual sabablarini aniqlash imkonini beradi. Ikkinchidan, jinoyatchilikning oldini olish bo'yicha individual profilaktika choralarini ishlab chiqishga yordam beradi. Uchinchidan, takroriy jinoyatchilikning oldini olish uchun shaxsning ijtimoiy muhitini va ehtiyojlarini hisobga olish imkonini beradi.

1. Jinoyatchi shaxsining asosiy tarkibiy elementlari

Jinoyatchi shaxsining tuzilishi murakkab tizimdan iborat bo'lib, unda bir-biri bilan bog'liq bo'lgan ko'plab belgilar mavjud. Ushbu belgilarni shartli ravishda demografik, ijtimoiy-rol, axloqiy, psixologik, huquqiy va boshqa guruhlariga ajratish mumkin. [1; 2]

Jinoyatchi shaxsining tuzilishini o'rganish orqali jinoyat sodir etgan shaxsning umumiy va individual xususiyatlarini aniqlash imkoniyati paydo bo'ladi.

Demografik xususiyatlar jinoyatchi shaxsining eng oson aniqlanadigan belgilaridan biridir. Unga shaxsning yoshi, jinsi, oilaviy holati, ma'lumoti, kasbi, bandligi va yashash sharoiti kabi ko'rsatkichlar kiradi. [1]

Yosh jinoyatchi shaxsini tavsiflashda muhim ko'rsatkichlardan biridir. Turli yosh guruhlarida jinoyatlarning turi, motivlari va sodir etish sharoitlari turlicha bo'lishi mumkin. Voyaga yetmaganlar o'rtasidagi huquqbuzarliklarni o'rganishda tarbiya, tengdoshlar ta'siri va oilaviy muhitga alohida e'tibor qaratiladi.

Ma'lumot darajasi shaxsning ijtimoiy imkoniyatlari va huquqiy savodxonligi bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Ta'lim shaxsning bilim darajasini oshirish bilan birga, uning ijtimoiylashuviga ham yordam beradi.

Bandlik va kasb ham muhim kriminologik belgilardan biridir. Doimiy mehnat faoliyati shaxsning jamiyatdagi o'rnini mustahkamlashi va qonuniy daromad manbasini ta'minlashi mumkin.

Har bir shaxs jamiyatda muayyan ijtimoiy rollarni bajaradi. Masalan, u farzand, otalari, talaba, xodim, rahbar, tadbirkor yoki boshqa guruh a'zosi bo'lishi mumkin.

Ijtimoiy-rol xususiyatlarini o'rganishda shaxsning oila, mehnat jamoasi, ta'lim muassasasi va boshqa guruhlardagi o'rnini aniqlanadi.

Axloqiy xususiyatlar jinoyatchi shaxsining muhim tarkibiy qismidir. Ular shaxsning jamiyatdagi axloqiy me'yorlar va qadriyatlarga munosabatini ifodalaydi. [1; 4]

Agar shaxs jamiyat tomonidan qabul qilingan axloqiy me'yorlarni mensimasa yoki boshqa shaxslarning huquqlarini qadrsiz deb hisoblasa, bu uning xulq-atvorida salbiy ko'rinishlarda namoyon bo'lishi mumkin.

Jinoyatchi shaxsining psixologik xususiyatlari ham muhim ahamiyatga ega. Shaxsning hissiy holati, o'zini boshqarishi, nizoli vaziyatga munosabati, ehtiyojlari, qiziqishlari, motivlari va qaror qabul qilish uslubi ushbu guruhga kiradi.

Shu sababli jinoyatchi shaxsining psixologik xususiyatlarini o'rganishda har bir jinoyatning konkret holati va shaxsning individual xususiyatlari hisobga olinishi kerak.

Shaxsning ehtiyojlari uning xulq-atvorini shakllantiruvchi muhim omillardan biridir. Ehtiyojlar moddiy, ma'naviy, ijtimoiy va boshqa ko'rinishlarda bo'lishi mumkin. [1]

Kriminologik jihatdan shaxs o'z ehtiyojlarini qaysi usullar bilan qondirishga harakat qilayotganini aniqlash muhim. Qonuniy vositalardan foydalanish ijobiy xulq-atvorning belgisi bo'lsa, noqonuniy vositalardan foydalanish huquqbuzarlik xavfi bilan bog'liq bo'lishi mumkin.

Jinoyatchi shaxsining tuzilishida motiv va maqsad alohida o'rin egallaydi.

Motiv shaxsni jinoyat sodir etishga undagan ichki sababni ifodalaydi. Maqsad esa shaxs jinoyat sodir etish orqali erishishni ko'zlagan natijani anglatadi.

Motiv va maqsadni aniqlash jinoyat sodir etilishining ichki mexanizmini tushunishga yordam beradi. Shuningdek, jinoyatning individual profilaktikasida ham motivni hisobga olish muhimdir. [1]

Huquqiy xususiyatlar shaxsning qonun va huquqiy normalarga munosabatini ifodalaydi. Bunda shaxsning huquqiy bilimlari, huquqiy madaniyati, qonunga hurmati va ilgari sodir etgan huquqbuzarliklari kabi jihatlar o'rganilishi mumkin.

Jinoyatchi shaxsining tuzilishini faqat individual belgilar bilan cheklab bo'lmaydi. Uning ijtimoiy muhiti ham muhim ahamiyatga ega.

Jinoyatchi shaxsining tuzilishini o'rganish nazariy jihatdan emas, balki amaliy jihatdan ham muhimdir. Ushbu ma'lumotlar jinoyatchilikning oldini olish, individual profilaktika choralarini ishlab chiqish, voyaga yetmaganlar bilan ishlash, takroriy jinoyatchilikni kamaytirish va shaxslarning ijtimoiy moslashuviga ko'maklashishda foydalanilishi mumkin. [1]

Kriminologik tavsifning amaliy qiymati tasnifning o'zida emas, balki undan profilaktik qarorlar uchun foydalanishda namoyon bo'ladi. Masalan, yosh, bandlik, oilaviy holat va avvalgi huquqbuzarliklar xavf indikatorlari sifatida ko'rilishi mumkin, biroq ularning hech biri shaxsni avtomatik ravishda "jinoyatchi" deb belgilashga asos bo'la olmaydi. Profilaktika stigmatizatsiyaga emas, individual ehtiyoj va xatarlarning aniq kombinatsiyasiga tayanishi lozim. Bu yondashuv qonuniylik va insonparvarlik prinsiplari bilan hamohangdir [5].

2021–2025-YILLARDA JINOYATCHILIK DINAMIKASINING STATISTIK TAHLILI

Rasmiy statistik ma'lumotlar nazariy kriminologik xulosalarni real dinamik kontekstda ko'rish imkonini beradi. 1-jadvalda O'zbekiston Respublikasi va Surxondaryo viloyatida 2021–2025-yillarda ro'yxatga olingan jinoyatlar soni keltirilgan [10].

Yil	O'zbekiston, ta	Yillik o'zgarish, %	Surxondaryo, ta	Yillik o'zgarish, %
2021	111082	—	5041	—
2022	105215	–5,3	4995	–0,9
2023	104096	–1,1	5102	+2,1
2024	132298	+27,1	8001	+56,8
2025	155002	+17,2	10015	+25,2

1-jadval. 2021–2025-yillarda ro'yxatga olingan jinoyatlar dinamikasi

Jadvaldan ko'rinadiki, respublika bo'yicha 2021-yildagi 111 082 ta ko'rsatkich 2022-yilda 105 215 taga va 2023-yilda 104 096 taga kamaygan. Biroq 2024-yilda 132 298 ta, 2025-yilda esa 155 002 ta jinoyat qayd etilgan. 2023-yildan 2025-yilgacha mutlaq

o'sish 50 906 tani, nisbiy o'sish esa 48,9 foizni tashkil etadi. 2024-yildagi bir yillik o'sish 27,1 foiz, 2025-yildagi o'sish esa 17,2 foiz bo'lgan. Bu tendensiya profilaktika siyosatida jinoyatchilikning o'zgaruvchan shakllari, xususan raqamli muhitdagi huquqbuzarliklar va mulkiy manfaatga qaratilgan jinoyatlarni alohida monitoring qilish zarurligini kuchaytiradi [10; 11].

Surxondaryo viloyatida dinamika yanada keskin. 2021-yilda 5 041 ta, 2022-yilda 4 995 ta va 2023-yilda 5 102 ta jinoyat ro'yxatga olingan bo'lsa, 2024-yilda ko'rsatkich 8 001 taga, 2025-yilda esa 10 015 taga yetgan. 2023–2025-yillarda o'sish 96,3 foizni tashkil etadi. 2025-yilda Surxondaryo hissasi respublika bo'yicha ro'yxatga olingan jinoyatlarning qariyb 6,5 foiziga teng. Bu ko'rsatkich viloyatda jinoyatchilikning tarkibi, tumanlar kesimidagi hududiy farqlari, bandlik, migratsiya, yoshlar muammolari va raqamli firibgarlik kabi omillar bo'yicha alohida mikro-tadqiqotlar o'tkazishni talab qiladi [10].

Rasmiy ma'lumotlarda hududlar o'rtasidagi tafovut ham sezilarli. 2025-yilda Toshkent shahrida 30 600 ta, Toshkent viloyatida 16 883 ta, Samarqand viloyatida 15 998 ta, Farg'ona viloyatida 15 257 ta, Namangan viloyatida 12 410 ta, Andijon viloyatida 10 784 ta, Surxondaryo viloyatida 10 015 ta va Qashqadaryo viloyatida 9 875 ta jinoyat qayd etilgan [10]. Mutlaq ko'rsatkichlarning o'zi hududiy xavf darajasini to'liq ifodalamaydi, chunki aholining soni turlicha. Shu sababli keyingi tadqiqotlarda har 100 ming aholiga nisbatan jinoyatchilik koeffitsiyenti, jinoyat tarkibi va hududiy ijtimoiy-iqtisodiy indikatorlarni birgalikda tahlil qilish maqsadga muvofiq.

Hudud	2025-yil, ta	Respublika jami tarkibidagi ulushi, %
Toshkent shahri	30600	19,7
Toshkent viloyati	16883	10,9
Samarqand viloyati	15998	10,3
Farg'ona viloyati	15257	9,8
Namangan viloyati	12410	8,0
Andijon viloyati	10784	7,0
Surxondaryo viloyati	10015	6,5
Qashqadaryo viloyati	9875	6,4

2-jadval. 2025-yilda ayrim hududlarda ro'yxatga olingan jinoyatlar soni

Jinoyat turlari bo'yicha rasmiy ma'lumotlar ham umumiy dinamikani izohlashda muhim. Masalan, ro'yxatga olingan firibgarlik jinoyatlari 2023-yilda 18 492 ta, 2024-

yilda 29 252 ta va 2025-yilda 44 127 tani tashkil etgan [11]. Demak, firibgarlikning qayd etilgan hajmi ikki yil ichida qariyb 2,4 baravarga oshgan. Aksincha, talonchilik va bosqinchilikning jami ko'rsatkichi 2023-yildagi 762 tadan 2025-yilda 540 tagacha kamaygan [12]. Bu qarama-qarshi dinamika "jinoyatchilik oshdi yoki kamaydi" kabi umumiy hukmdan ko'ra jinoyat tarkibidagi strukturaviy siljishlarni tahlil qilish muhimligini ko'rsatadi.

Mazkur natijalar jinoyatchi shaxsini kriminologik tavsiflashda ham yangi urg'u beradi. Raqamli va mulkiy manfaatga asoslangan jinoyatlarda an'anaviy tajovuzkor xulq belgilaridan ko'ra axborot-kommunikatsiya ko'nikmalari, aldov strategiyalari, iqtisodiy motiv, anonimlik hissi va raqamli muhitdagi imkoniyatlar muhimroq bo'lishi mumkin. Shu bois jinoyatchi shaxsining tipologiyasi jinoyat turlarining o'zgarishi bilan birga yangilanib borishi zarur.

JINOYATCHILIK PROFILAKTIKASI VA UNI TAKOMILLASHTIRISH YO'NALISHLARI

Jinoyatchilikning oldini olish davlat va jamiyat oldidagi muhim vazifalardan biridir. Jinoyat sodir etilgandan keyin unga huquqiy baho berish va aybdorni javobgarlikka tortish bilan bir qatorda, jinoyat sodir bo'lishining oldini olish ham katta ahamiyatga ega. [5]

Jinoyatchilik profilaktikasi deganda jinoyat va boshqa huquqbuzarliklarning sodir etilishiga sabab bo'layotgan yoki imkon berayotgan omillarni aniqlash, ularni bartaraf etish yoki kamaytirish hamda shaxslarning qonuniy xulq-atvorini shakllantirishga qaratilgan chora-tadbirlar tizimi tushuniladi.

Umumiy profilaktika

Umumiy profilaktikaning asosiy yo'nalishlariga huquqiy tarbiya, ta'limni rivojlantirish, bandlikni ta'minlash, yoshlar bilan ishlash, oilalarni qo'llab-quvvatlash, ijtimoiy muammolarni kamaytirish va fuqarolarning huquqiy madaniyatini oshirish kiradi. [5]

Individual profilaktika

Individual profilaktikaning samaradorligi shaxsning konkret muammolarini aniqlashga bog'liq. Masalan, ta'limdan uzilgan yosh bilan ishlashda uni o'qishga qaytarish, ishsiz shaxsga qonuniy mehnat imkoniyatlarini topishda ko'maklashish yoki oilaviy nizolarni bartaraf etishda tegishli ijtimoiy yordam ko'rsatish kabi choralar qo'llanishi mumkin.

Voyaga yetmaganlar o'rtasida jinoyatchilik profilaktikasi [5]

Yoshlar bilan profilaktik ishlarda quyidagi yo'nalishlarga e'tibor qaratish mumkin:

Oilaviy profilaktika

Ta'lim muassasalarining roli [6]

Bandlik va mehnat orqali profilaktika

Huquqiy tarbiya

Raqamli muhitda jinoyatchilikning oldini olish [5]

Jinoyatchilik profilaktikasida davlat va jamiyat hamkorligi

Takroriy jinoyatchilikning oldini olish

Jinoyat sodir etgan shaxsning jamiyatga qayta moslashuvi takroriy jinoyatchilikning oldini olishda muhim ahamiyatga ega. Shaxsning qonuniy hayot tarziga qaytishi uchun ta'lim, kasb, bandlik va ijtimoiy aloqalar bilan bog'liq masalalarda tegishli yordam zarur bo'lishi mumkin. [5]

Takroriy jinoyatchilikning oldini olishda shaxsning jinoyat sodir etishiga olib kelgan sabablarni aniqlash va aynan shu omillarni kamaytirishga qaratilgan individual yondashuv muhim.

Profilaktika tizimida ma'lumotga asoslangan boshqaruv alohida o'rin tutishi lozim. Hudud, vaqt, jinoyat turi va xavf omillari bo'yicha muntazam statistik monitoring umumiy resurslarni bir xil taqsimlashdan ko'ra aniq muammoga yo'naltirish imkonini beradi. Bunda statistik ko'rsatkichlar shaxsni avtomatik xavf guruhiga kiritish uchun emas, hududiy va institutsional choralarni rejalashtirish uchun qo'llanishi kerak. Individual profilaktika esa faqat qonunda belgilangan asoslar va inson huquqlariga rioya etgan holda amalga oshirilishi zarur [5].

MUHOKAMA

Mazkur tadqiqotda jinoyatchilik sabablari, jinoyatchi shaxsi tushunchasi, uning tuzilishi va kriminologik tavsifi masalalari o'rganildi. Tadqiqot davomida olingan natijalar shuni ko'rsatdiki, jinoyatchilik murakkab ijtimoiy hodisa bo'lib, uning shakllanishiga bir nechta omillar birgalikda ta'sir ko'rsatadi. Shu sababli jinoyatchilikning kelib chiqishini faqat bitta sabab bilan izohlash yetarli emas.

Jinoyatchilik sabablari bilan bir qatorda unga imkon beruvchi shart-sharoitlarni ham o'rganish muhimdir. Tadqiqot davomida sabab va shart-sharoit tushunchalarining o'zaro bog'liqligi aniqlandi. Sabablar shaxsning noqonuniy xulq-atvoriga ta'sir qiluvchi omillarni ifodalasa, shart-sharoitlar jinoyat sodir etilishi uchun muayyan imkoniyat yaratishi mumkin. Shu jihatdan jinoyatchilik profilaktikasida nafaqat sabablarni, balki jinoyat sodir etilishiga imkon beruvchi holatlarni ham bartaraf etish zarur.

Jinoyatchi shaxsining tuzilishini muhokama qilish natijasida uning ijtimoiy-demografik, ijtimoiy-rol, axloqiy-psixologik va huquqiy xususiyatlarini alohida o'rganish muhimligi aniqlandi. Shaxsning yoshi, jinsi, ma'lumoti, oilaviy holati, kasbi va bandligi uning umumiy kriminologik tavsifini shakllantiruvchi belgilar hisoblanadi. Shu bilan birga, ushbu belgilarni jinoyatning bevosita sababi sifatida emas, balki boshqa omillar bilan birgalikda tahlil qilish lozim. [10]

Shaxsning shakllanishida oila va ijtimoiy muhitning o'rni ham alohida ahamiyatga ega. Oiladagi nizolar, nazoratsizlik, tarbiyadagi kamchiliklar va salbiy muhit ayrim holatlarda shaxsning xulq-atvoriga ta'sir qilishi mumkin. Shu sababli jinoyatchilik profilaktikasida oila bilan ishlash, yoshlarning tarbiyasiga e'tibor berish va ularning ijtimoiy muhitini sog'lomlashtirish muhim yo'nalishlardan biri hisoblanadi.

Olingan natijalar jinoyatchilik profilaktikasida kompleks yondashuv zarurligini ko'rsatadi. Jinoyatchilikka qarshi kurashishda faqat jazolash choralariga tayanish bilan cheklanib qolmasdan, jinoyatga olib keluvchi sabab va shart-sharoitlarni aniqlash, shaxsning ijtimoiy muhitini o'rganish, huquqiy tarbiya va ijtimoiy profilaktikani kuchaytirish zarur.

Umuman olganda, tadqiqotda o'rganilgan ma'lumotlar jinoyatchilik sabablari va jinoyatchi shaxsi o'rtasida uzviy bog'liqlik mavjudligini ko'rsatdi. Jinoyatchilikning kelib chiqishini chuqur anglash uchun shaxsning individual xususiyatlarini uning ijtimoiy muhiti va konkret hayotiy sharoitlari bilan birgalikda o'rganish zarur. Bunday yondashuv jinoyatchilikning sabablarini aniqroq belgilash va uning oldini olishga qaratilgan profilaktik choralarni takomillashtirish imkonini beradi.

Shu nuqtayi nazardan, jinoyatchilikni o'rganishda kriminologik, ijtimoiy, psixologik va huquqiy yondashuvlarni o'zaro uyg'unlashtirish maqolaning asosiy ilmiy yo'nalishini tashkil etadi. Tadqiqot natijalari asosida jinoyatchilikning oldini olishda sabab va shart-sharoitlarni barvaqt aniqlash, jinoyatchi shaxsining xususiyatlarini

kompleks o'rganish hamda individual profilaktika choralari kuchaytirish muhimligi asoslandi [5]

Tahlilning asosiy ilmiy natijasi shundan iboratki, jinoyatchilikning sabablari va jinoyatchi shaxsining tavsifi profilaktika tizimida ikki alohida blok sifatida emas, o'zaro bog'langan risk modeli sifatida ko'rilishi kerak. Bir xil ijtimoiy sharoit turli shaxslar uchun turli oqibatlarni keltirib chiqarishi mumkin; ayni paytda bir xil individual xususiyat ham turli muhitlarda turlicha namoyon bo'ladi. Shu sababli kriminologik prognozning markazida "bir omil — bir natija" sxemasi emas, balki omillar kombinatsiyasi turishi lozim.

2021–2025-yillardagi statistik dinamika ham shu xulosani qo'llab-quvvatlaydi. Umumiy jinoyatlar sonining 2024–2025-yillarda sezilarli ko'payishi bilan bir vaqtda ayrim jinoyat turlari, masalan talonchilik va bosqinchilik kamaygan, firibgarlik esa keskin oshgan [10–12]. Demak, profilaktika siyosatini faqat umumiy jinoyatlar soniga asoslab qurish yetarli emas; jinoyat tarkibi, sodir etish usuli va jinoyatchi shaxsining zamonaviy xususiyatlari ham hisobga olinishi kerak.

ILMIY TAKLIF VA TAVSIYALAR

1. Hududiy kriminologik monitoringni jinoyat turi, vaqt, yosh va bandlik kabi ko'rsatkichlar bilan integratsiya qilish hamda natijalarni profilaktika subyektlarining rejalashtirish jarayoniga kiritish.
2. Surxondaryo viloyatida 2023–2025-yillardagi keskin o'sish sabablarini aniqlash uchun tumanlar kesimida alohida statistik va sotsiologik tadqiqot o'tkazish; mutlaq son bilan bir qatorda har 100 ming aholiga nisbatan koeffitsiyentlardan foydalanish.
3. Jinoyatchi shaxsining yagona kriminologik profilini tuzishda ijtimoiy-demografik, ijtimoiy-rol, axloqiy-psixologik va huquqiy belgilarni birgalikda baholash, lekin bu profilni stigmatizatsiya yoki avtomatik ayblash vositasiga aylantirmaslik.
4. Firibgarlik va raqamli muhitdagi jinoyatlar ulushining o'sishini hisobga olib, raqamli savodxonlik, kiberxavfsizlik va moliyaviy firibgarlikdan himoyalaniish bo'yicha maqsadli profilaktik dasturlarni kuchaytirish [11].
5. Voyaga yetmaganlar va yoshlar bilan ishlashda oila–ta'lim muassasasi–mahalla hamkorligini aniq indikatorlar asosida baholash, bandlik va mazmunli bo'sh vaqt dasturlarini individual xavf omillari bilan bog'lash.

6. Jazoni o'tab chiqqan shaxslarning qayta ijtimoiylashuvi uchun bandlik, kasbiy tayyorlash, psixologik va huquqiy maslahatlarni bir paketda taklif etuvchi individual reabilitatsiya rejasini qo'llash.
7. Profilaktik dasturlarning samaradorligini faqat o'tkazilgan tadbirlar soni bilan emas, takroriy huquqbuzarlik, xavf omillarining kamayishi va ijtimoiy moslashuv ko'rsatkichlari bilan baholash.
8. Ilmiy tadqiqotlarda rasmiy statistika bilan birga viktimologik so'rovlar, jinoyat ishlari kontent-tahlili va ekspert intervyularidan foydalanish orqali latent jinoyatchilik va individual motivatsiyani chuqurroq o'rganish.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, jinoyatchilik jamiyat taraqqiyotiga salbiy ta'sir ko'rsatadigan murakkab, ko'p qirrali va ko'p omilli ijtimoiy-huquqiy hodisa hisoblanadi. Jinoyatchilikning mavjudligi jamiyatdagi turli ijtimoiy munosabatlar, shaxsning hayot tarzi, tarbiya jarayoni, oilaviy muhit, iqtisodiy sharoit, ma'naviy-axloqiy qadriyatlar va huquqiy ong bilan chambarchas bog'liq. Shu sababli jinoyatchilikka qarshi kurashish va uning oldini olish masalasini faqat huquqiy choralar bilan cheklab qo'yish mumkin emas. Mazkur muammoni kompleks va tizimli ravishda o'rganish talab etiladi.

Tadqiqot davomida jinoyatchilikning sabab va shart-sharoitlari o'zaro bog'liq bo'lsa-da, mazmun jihatidan farqli tushunchalar ekanligi aniqlandi. Jinoyatchilikning sabablari shaxsning yoki jamiyatning muayyan sharoitlarda jinoyat sodir etishiga ta'sir qiluvchi omillarni ifodalasa, shart-sharoitlar jinoyat sodir etilishi uchun imkoniyat yaratadigan holatlarni anglatadi. Shuning uchun jinoyatchilik profilaktikasida ushbu ikki jihatni birgalikda o'rganish va ularni bartaraf etishga qaratilgan choralarni ishlab chiqish muhimdir.

Tadqiqot natijalariga ko'ra, jinoyatchilikning shakllanishiga ijtimoiy-iqtisodiy, oilaviy, ma'naviy-axloqiy, psixologik va huquqiy omillar ta'sir ko'rsatishi mumkin. Ishsizlik, moddiy muammolar, tarbiyadagi kamchiliklar, oiladagi nizolar, nazoratsizlik, salbiy ijtimoiy muhit va huquqiy madaniyatning yetarli darajada shakllanmaganligi ayrim holatlarda shaxsning noqonuniy xulq-atvoriga ta'sir qilishi mumkin. Biroq mazkur omillarning mavjudligi avtomatik ravishda jinoyat sodir etilishiga olib kelmaydi. Ularning ta'siri shaxsning individual xususiyatlari va konkret vaziyat bilan birgalikda baholanishi lozim.

Maqolada jinoyatchi shaxsi tushunchasiga ham alohida e'tibor qaratildi. Jinoyatchi shaxsi jinoyat sodir etgan shaxsning kriminologik jihatdan muhim bo'lgan xususiyatlari yig'indisini ifodalaydi. Jinoyatchi shaxsini o'rganishda faqat uning sodir etgan jinoyatini hisobga olish yetarli emas. Uning hayot tarzi, tarbiyasi, oilaviy munosabatlari, ijtimoiy muhiti, ma'lumoti, kasbi, bandligi, ehtiyojlari, manfaatlari, dunyoqarashi, huquqiy ongi, motiv va maqsadlari ham kompleks ravishda tahlil qilinishi lozim.

Jinoyatchi shaxsining tuzilishini o'rganish natijasida uning ijtimoiy-demografik, ijtimoiy-rol, axloqiy-psixologik va huquqiy xususiyatlari muhim ahamiyatga ega ekanligi aniqlandi. Ijtimoiy-demografik xususiyatlar shaxsning yoshi, jinsi, ma'lumoti, oilaviy holati, kasbi va bandligi kabi belgilarni qamrab oladi. Ijtimoiy-rol xususiyatlari esa shaxsning oilada, ta'lim muassasasida, ish joyida va boshqa ijtimoiy guruhlardagi o'rnini ifodalaydi. Axloqiy-psixologik xususiyatlar shaxsning qadriyatlari, dunyoqarashi, ehtiyojlari, manfaatlari, motivlari va maqsadlarini o'z ichiga oladi. Huquqiy xususiyatlar esa shaxsning qonunga munosabati, huquqiy bilimlari va huquqiy madaniyati bilan bog'liq.

Tadqiqot davomida jinoyatchi shaxsining shakllanishida oilaning o'rnini alohida ahamiyatga ega ekanligi ko'rsatildi. Oila shaxsning dastlabki ijtimoiylashuv muhiti bo'lib, uning dunyoqarashi, axloqiy qadriyatlari va xulq-atvori shakllanishida muhim rol o'ynaydi. Oiladagi nizolar, e'tiborsizlik, tarbiyadagi kamchiliklar va nazoratsizlik ayrim hollarda shaxsning salbiy xulq-atvoriga ta'sir qilishi mumkin. Shu sababli oilaviy muammolarni barvaqt aniqlash va tegishli profilaktik choralarni amalga oshirish muhimdir.

Huquqiy ong va huquqiy madaniyat masalasi ham tadqiqotning muhim jihatlaridan biri bo'ldi. Shaxsning qonunlarni bilishi, o'z huquq va majburiyatlarini anglashi hamda qonun talablariga hurmat bilan munosabatda bo'lishi uning qonuniy xulq-atvorini shakllantirishda muhim ahamiyatga ega. Shu bois aholining, ayniqsa yoshlarning huquqiy savodxonligini oshirish jinoyatchilik profilaktikasining muhim vositalaridan biri sifatida qaralishi lozim.

Shuningdek, jinoyatchilikning oldini olish faqat jazolash choralari bilan iborat bo'lmasligi kerak. Jinoyatchilikka olib keluvchi sabab va shart-sharoitlarni aniqlash, ularni bartaraf etish, shaxsning ijtimoiy muammolarini hal qilish, huquqiy tarbiya va ijtimoiy moslashuvni kuchaytirish profilaktik faoliyatning muhim tarkibiy qismlaridir.

Ayniqsa, jinoyat sodir etgan shaxslarning jamiyatga qayta moslashuviga yordam berish va ularning qonuniy hayot tarziga qaytishi uchun zarur sharoitlarni yaratish muhimdir.

Umumiy jihatdan olib qaraganda, jinoyatchilik sabablari, jinoyatchi shaxsi va uning kriminologik tavsifi bir-biri bilan chambarchas bog'liq tushunchalardir. Jinoyatchilik sabablarini chuqur o'rganmasdan turib jinoyatchi shaxsining shakllanish mexanizmini to'liq tushunish qiyin. Xuddi shuningdek, jinoyatchi shaxsining xususiyatlarini hisobga olmasdan turib jinoyatchilik profilaktikasining individual yo'nalishlarini samarali tashkil etish imkoniyati cheklanadi.

Shu asosda jinoyatchilikka qarshi kurashishning samaradorligini oshirish uchun, birinchidan, jinoyatchilikning sabab va shart-sharoitlarini muntazam o'rganish; ikkinchidan, jinoyatchi shaxsining kriminologik xususiyatlarini kompleks tahlil qilish; uchinchidan, yoshlar va voyaga yetmaganlar o'rtasida profilaktik ishlarni kuchaytirish; to'rtinchidan, aholining huquqiy madaniyatini oshirish; beshinchidan, oilaviy va ijtimoiy muammolarni barvaqt aniqlash hamda ularni bartaraf etish choralarini kuchaytirish zarur.

Yakuniy xulosa sifatida aytish mumkinki, jinoyatchilikning oldini olishning eng muhim shartlaridan biri jinoyat sodir etilgandan keyin unga munosabat bildirish bilan cheklanmasdan, jinoyat sodir etilishiga olib kelishi mumkin bo'lgan sabab va shart-sharoitlarni oldindan aniqlash va bartaraf etishdan iborat. Jinoyatchi shaxsini chuqur va har tomonlama o'rganish esa ushbu jarayonning ilmiy asoslarini mustahkamlaydi. Kompleks, tizimli va individual yondashuvlardan foydalanish jinoyatchilik profilaktikasini takomillashtirish, huquqiy madaniyatni oshirish va jamiyatda qonuniylikni mustahkamlashga xizmat qiladi.

Rasmiy statistik tahlil maqolaning nazariy xulosalarini konkretlashtirdi: O'zbekistonda ro'yxatga olingan jinoyatlar 2023-yildan 2025-yilgacha 48,9 foizga, Surxondaryo viloyatida esa 96,3 foizga oshgan. Shu bilan birga, jinoyat tarkibidagi turli yo'nalishlar bir xil dinamikaga ega emas: firibgarlik sezilarli ko'paygan, talonchilik va bosqinchilik esa kamaygan [10–12]. Bu holat jinoyatchilikka qarshi kurashda umumiy ko'rsatkichlardan tashqari strukturaviy tahlilni ham majburiy elementga aylantirish zarurligini ko'rsatadi.

Tadqiqotning amaliy xulosasi shuki, samarali profilaktika uch darajani birlashtirishi kerak: birinchisi — hudud va jamiyat miqyosidagi ijtimoiy-iqtisodiy hamda tashkiliy omillarni kamaytirish; ikkinchisi — oila, ta'lim, mahalla va mehnat muhiti orqali ijtimoiy nazorat va qo'llab-quvvatlashni kuchaytirish; uchinchisi — konkret shaxsning

motivi, ehtiyoji, huquqiy ongi va ijtimoiy moslashuviga mos individual chora ko'rish. Ana shu integrativ yondashuv jinoyatchilik sabablarini bartaraf etish va jinoyatchi shaxsini ilmiy asosda o'rganish o'rtasidagi bog'liqlikni amaliy profilaktika mexanizmiga aylantiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Rustambayev M.X., Abdurasulova Q.R., Nurmammedova G.B. Kriminologiya: darslik. – Toshkent: Yuridik adabiyotlar publish, 2024. – 424 b.
2. Niyozova S.S., Salayev S.N. Kriminologiya: darslik. – Toshkent: Toshkent davlat yuridik universiteti, 2023.
3. O'zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksi. Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi – Lex.uz.
4. Abdurasulova Q.R. Kriminologiya: darslik. – Toshkent: Adolat, 2007.
5. O'zbekiston Respublikasining 2014-yil 14-maydagi O'RQ-371-son "Huquqbuzarliklar profilaktikasi to'g'risida"gi Qonuni. Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi – Lex.uz.
6. Ismailov I., Abdurasulova Q.R., Fazilov I.Yu. Kriminologiya. Umumiy qism: darslik. – Toshkent: O'zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi, 2015.
7. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 26-martdagi PF-6196-son "Jamoat xavfsizligini ta'minlash va jinoyatchilikka qarshi kurashish sohasida ichki ishlar organlari faoliyatini sifat jihatidan yangi bosqichga ko'tarish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni.
8. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 29-noyabrdagi PF-27-son "O'zbekiston Respublikasi jamoat xavfsizligi konsepsiyasini tasdiqlash va uni amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni.
9. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentabrdagi PF-158-son "O'zbekiston – 2030" strategiyasi to'g'risida"gi Farmoni.
10. O'zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo'mitasi. Ro'yxatga olingan jinoyatlar soni (hududlar bo'yicha), 2010–2025. SIAT rasmiy statistika axborot-tahlil tizimi. Yangilangan: 22.04.2026.
11. O'zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo'mitasi. Ro'yxatga olingan firibgarlik jinoyatlari soni (jami), 2010–2025. SIAT. Yangilangan: 22.04.2026.
12. O'zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo'mitasi. Ro'yxatga olingan talonchilik va bosqinchilik jinoyatlari soni (jami), 2010–2025. SIAT. Yangilangan: 22.04.2026.

13. Zaripov Z.S., Yakubov A.S., Avanesov G.A. va boshq. Kriminologiya: darslik. – Toshkent: O‘zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi, 2006.
14. Kudryavtsev V.N. Prichinnost v kriminologii. – Moskva: Nauka.
15. Luneev V.V. Prestupnost XX veka: mirovye, regionalnye i rossiyskie tendensii. – Moskva: Norma.
16. Mamanarov X. Kriminologiya [Matn]: darslik. – Termiz: TERMIZ PUBLISHING CENTER, 2025. – 355 b. ISBN 978-9910-594-83-0.